

Љиљана Аћимовић*

САВЕЗНИЧКА БОМБАРДОВАЊА ЗЕМУНА У ПРОЛЕЋЕ 1944. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ:

Рад представља покушај да се на основу необјављене архивске грађе, објављених докумената, штампе и релевантне литературе расветле околности под којима је Земун изабран као један од циљева стратегијског савезничког бомбардовања у пролеће 1944. године, да се утврди колико пута је бомбардован, колике су биле размере разарања града, као и са којим су се проблемима становништво и градска управа суочили непосредно по окончању ваздушних напада.

КЉУЧНЕ РЕЧИ:

Земун, савезничко бомбардовање, разарање, Градско поглаварство, стратегијски циљеви, улице, мостови, железница, ваздушни напади, фабрике, жртве.

До 90-их година XX века тема савезничког бомбардовања југословенских градова спорадично је помињана у литератури. При том је Земун био унеколико занемарен јер је посматран у склопу бомбардовања Београда, тако да се углавном помињу само најважнији циљеви и датуми (видети радове Ј. Марјановића). Подаци о оштећењима која су претрпели поједини објекти, па и делови града, могли су се наћи евентуално у радовима историчара уметности, архитектата или у споменицама појединих институција. Од 90-их година, с обзиром на политичка дешавања на том простору, и ова тема

постаје интересантнија историчарима. Мотивима и последицама бомбардовања градова у Србији, па и Београда, бавили су се Момчило Павловић, Чедомир Јанић, Милован Целебџић, Ђорђе Станковић, Славољуб Цветковић, Милан Терзић, али је Земун и даље посматран само у оквиру ширих догађаја. Нешто више пажње Земуну је у новије време посветила хрватска историчарка Марица Каракаш Обрадов. Свакако, за сагледавање околности под којима је до бомбардовања дошло нарочито су значајни објављени извори, као и литература општег типа.¹ Не треба занемари-

* Љиљана Аћимовић, историчар, Музеј града Београда

¹ Извори: *Зборник докумената и података о НОР-у народа Јужславије*, том I, књ. 6, 8, Београд 1955; *Тито - Черчил, строготајно*, приредио Д. Бибер, Београд-Загреб 1981; Петрановић Б., *Југословенске владе у избеглиштву 1943-1945*, Београд-Загреб 1981; Нешовић С., Петрановић Б., *АВНОЈ и револуција*, Београд 1983; Тито, Јосип Броз, *Сабрана дела*, књ. 17, 18, 19, 20, Београд 1984; Нешовић С., Петрановић Б., *Јужславија и Уједињени народи 1941-1945*, Београд 1985; Михаиловић Д. М., *Рат и мир ђенерала, Изабрани ратни списи 1-2*, приредили

Весовић М., Николић К., Димитријевић Б., Београд 1998. Литература: Петрановић Б., *АВНОЈ и револуционарна смена власти*, Београд 1976; Петрановић Б., Даутовић С., *Југословенска револуција и СССР 1941-1945*, Београд 1988, затим *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд 1992, *Стратеја Драже Михаиловића 1941-1945*, Београд 2000, такође Глишић В., *Савезници и ослобођење Србије 1944*, Историја XX века 2, Београд 1994, и Мартин Д., *Мрежа дезинформације - Черчилова југословенска фешка*, Београд 1991.

ти ни мемоарска дела (В. Черчил, В. Велебит, Ф. Меклин, Б. Дејвидсон итд.), али је највећа пажња поклоњена архивској грађи, фондовима у Архиву Југославије, Историјском архиву Београда, Железничком музеју у Београду, као и штампи из тог времена – *Граничару, Хрватском листу, Новом времену – Обнови и Истини*.

Могућност бомбардовања Земун први пут се помиње у депешама које је, као министар војни, генерал Драгољуб Михаиловић од марта 1942. до краја новембра 1943. године упућивао југословенској влади у емиграцији.² Он је у 36 депеша тражио бомбардовање војних циљева на територији Краљевине Југославије, али и у оним околним земљама које су учествовале у окупацији и распарчавању земље или су спроводиле злочине над српским становништвом. На Београд са Земуном односи се чак 13 захтева.³ Као циљеви, предлагани су мост на Сави, мост на Дунаву према Панчеву, пут Земун–Београд, Ташмајдан, Топчидер, фабрике „Икарус“, „Змај“, Теокаревић, Рогожарски и Раковица, аеродром у Земуну (подвук-

ла Љ. А.).⁴ У питању су искључиво војни циљеви, саобраћајнице или индустријски објекти које су немачке окупационе власти укључиле у ратну производњу.⁵ Прве депеше послате су после немачког удара на западну Србију децембра 1941, када је генерал Михаиловић био приморан на повлачење, па му је савезничка ваздушна подршка била веома потребна, али савезници у том тренутку нису били спремни на акцију јер су били ангажовани у Африци и на Средњем Истоку, као и стога што су Немци потпуно контролисали ваздушни простор над Европом. На основу Михаиловићевих захтева, у војним и политичким круговима југословенске владе у избеглиштву настао је елаборат *Акција ваздушловства на територији Југославије*, допуњен поменутих депешама, којим се предлажу савезнички ваздушни напади на Југославију ради дезорганизације железничког саобраћаја и онемогућавања непријатеља да користи сировине за своје потребе, чиме би се истовремено потпомогле четничке акције на терену, ојачао положај владе и Југословенске војске у отаџбини, као и престиж Британије.

2 Слободан Јовановић је 11. јануара 1942. године образовао нову владу у избеглиштву и поставио Драгољуба Михаиловића за министра војног.

3 Земун је у свим стратегијским циљевима третиран као јединствена целина са Београдом иако се формирањем Градског поглаварства 13. априла 1941. административно одвојио од њега, а од 10. октобра 1941. био је и формално под влашћу Независне Државе Хрватске.

4 Терзић М., Југословенска краљевска влада, генерал Драгољуб Михаиловић и савезничко бомбардовање циљева у Југославији 1942-1944. године, *Токови*

историје 1-2/2005, Београд 2005, 83.

5 Одмах по успостави усташке власти, на захтев опуномоћеног генерала, немачкој војсци предата су најважнија индустријска постројења: „Икарус“, „Змај“, „Телеоптик“, фабрика коже, бродоградилште Бежанија. Икарус је потом претворен у филијалу концерн Месершмит у Винер Нојштату. Живковић Н., *Ратна штета коју је Немачка учинила Југославији у Другом светском рату*, Београд 1975, 296–297. Телеоптик се нашао у власништву Standard Elektricitats A.G. из Берлина и радио је искључиво за војне потребе. *Graničar*, 8. август 1942, 4.

Уз елаборат, савезницима су понуђени технички подаци и карте са уцртаним циљевима.⁶

Начелник Обавештајног одељења југословенске војске у Каиру, мајор Глигоријевић, контактирао је 11. марта 1943. године капетана Сусмана, помоћника начелника Обавештајног одељења, а по позиву из штаба IX америчке дивизије, и ту је наишао на веће разумевање за захтеве своје владе у погледу бомбардовања. Америчка страна, међутим, тражила је да формална иницијатива потекне од југословенске владе, па је Глигоријевић о томе обавестио Димитрија Путника, команданта југословенских трупа на Средњем Истоку, а он владу у Лондону 18. марта 1943. године. Слободан Јовановић, председник југословенске владе, сагласио се 22. марта са успостављањем сарадње и одобрио је Путнику да да писмену сагласност за бомбардовање свих војних циљева које предложи Американци (подвукла Љ. А.).⁷ Истог месеца је Војни кабинет југословенске владе предао британском министру војске Григу и америчком пуковнику Солбергу студију *О стратегијским правцима за акцију на Балкану са осталим подацима о Југославији*.⁸

Пролеће 1943. године представљало је прекретницу у Другом светском рату. Победе Црвене армије код Стаљинграда 2. фебруара 1943. и западних савезника

на афричком ратишту маја исте године у први план су ставиле договор Рузвелта и Черчила постигнут на конференцији у Казабланки од 14. до 21. јануара 1943, који се односио на искрцавање савезничких трупа на Сицилију ради избацивања Италије из рата, главног савезника Немачке у Европи, и продора на европски континент. По окончању афричке кампање, у Вашингтону је 14. маја 1943. одржана нова савезничка конференција, на којој је предложен *План за комбиновану бомбардерску офанзиву из Уједињене Краљевине – СВО*. Употреба авијације појачана је нарочито после савезничке конференције у Квебеку августа 1943. године, када су савезници остварили премоћ у ваздушном простору изнад Средоземља. Пошто су 9. септембра 1943. приморале Италију на капитулацију, англо-америчке снаге заузеле су више аеродрома на Сицилији и у јужној Италији и успоставиле ваздушне базе у које су пребацили око 5000 авиона стратегијске и тактичке авијације, под заједничком командом. Из њих је било могуће досегнути циљеве у јужној и средњој Европи, као и на Балкану, све до нафтоносних поља око Бакуа. Стратегијске ваздухопловне снаге имале су следеће задатке: уништење немачке авијације у ваздуху и на земљи, учешће у бомбардерској операцији *Pointblank* (директива је усвојена 10. јуна 1943. године) с циљем

6 Терзић М., *op. cit.*, 86–87.

7 *Ibid.*, 91.

8 *Ibid.*, 92.

уништења немачке авиоиндустрије, фабрика муниције, рафинерија, подморничких база и слично, помагање борби на италијанском фронту, углавном нападима на саобраћајне правце, као и слабљење положаја Немаца на Балкану (подвукла Љ. А.).⁹ Окосницу ових снага чинило је више од 700 четворомоторних америчких бомбардера типа Б-17 „летећа тврђава“ и Б-24 „либератор“, као и нешто више од 100 британских двомотораца и четворомотораца.¹⁰ Због већег искуства, британски бомбардери деловали су углавном ноћу, на специјалним задацима, а амерички искључиво дању, са великих висина (3000–7000 m), избегавајући на тај начин дејство немачке противваздушне одбране и спроводећи тзв. прецизно бомбардовање. Прецизност се постизала засипањем циљева великим бројем бомби („тепих бомбардовање“), али су тако страдали и делови градова у којима није било војних и стратешких циљева, као и цивилно становништво. Управо системом „тепиха“ је у пролеће 1944. године бомбардован и Земун.

Коначну одлуку о отварању Другог фронта у Европи „велика тројка“ – Рузвелт, Черчил и Стаљин – донела је на конференцији у Техерану, од 28. новембра до 1. децембра 1943. године. Место искрцавања савезника остало је, међутим, тајна. Да би обманули не-

мачку команду о подручју изабраном за инвазију и навели је на идеју да се спрема искрцавање на Балкан, „меки трбух Европе“, било у Грчкој, било на југоисточној обали Јадранског мора, отпочело је бомбардовање градова на територији Југославије. И Британцима и Совјетима је одговарало да Немци буду везани за Балкан, и то првима јер у том случају нису могли да прискоче у помоћ генералу Кеселрингу у Италији, а другима јер су немачке трупе ометале продор англо-америчких снага у средњу Европу пре Црвене армије.¹¹ Немцима је пак Србија била кључна област на Балкану, због саобраћајница које је пресецају, а које су омогућавале снабдевање, али и повлачење немачких снага из Грчке долином Мораве. Београд и Земун представљали су тачке кроз које су пролазиле све саобраћајнице: железничка пруга ишла је од Солуна до Београда, затим од Земуна ка Будимпешти, Загребу и Бечу; Савом и Дунавом обављан је транспорт робе, опреме и људства; испод Бежанијске косе налазио се аеродром, ту су се стицали копнени путеви, а у оба града налазиле су се фабрике авиоиндустрије.

Бомбардерска офанзива започета је 1. октобра 1943. године, и то на Бечко Ново Место. Током зиме 1943–1944. систематски су нападане најпре луке

9 Јанић Ч., Дејства савезничког ваздухопловства у Србији 1943. и 1944. године, *Лесковачки зборник XXXV*, Лесковац 1995, 237.

10 *Ibid.*, 237.

11 На конференцији начелника генералштабова у

Лондону 23. јуна 1943, Черчил је указао на важност пружања подршке југословенском антиосовинском покрету, који је држао око тридесет три дивизије силе Осовине у тој области. Черчил В., *Друш светски рат, Обруч се стеже*, том V, Београд, 443–444.

и саобраћајнице на јадранској обали, а затим се зона бомбардовања постепено померала ка унутрашњости. Циљеви су бирани према плановима који су били унапред припремљени на основу обавештајних података које је савезничка команда за Средоземље добијала са територије Југославије од југословенске владе, као што смо већ навели, или преко војних мисија на терену, при штабовима и Михаиловића и Тита, као и на основу извиђачких снимака начињених од почетка јесени 1943. године.¹² Интересантно је да је на тим плановима био уцртан и индустријски део града, где се налазио највећи број фабрика текстилне, кожарске, металске, дрвне, хемијске и прехрамбене производње, као и раднички станови, премда су углавном биле малих капацитета, без већег значаја за немачку или хрватску привреду, а многе су још почетком рата престале с радом.¹³

Наравно, одлуку о избору циљева и размерама ангажовања ваздухопловних снага доносиле су одговарајуће команде у складу са ратним плановима и у договору са руководством покрета отпора на терену.

На основу извештаја које су са терена слале савезничке војне мисије, Британци су у јесен 1943. године напустили политику „дуплог колосека“ („еквидистанце“) коју су дуго водили у Југославији, проценивши да су партизани „бројно ефектнија снага“, која знатно допринеси победи савезника, док се истовремено генерал Михаиловић, у недостатку оружане помоћи, уздржава од акција.¹⁴ Раскид са генералом Михаиловићем и прелазак на „политику компромиса“ са НОП-ом укључивао је и непосредну ваздушну подршку партизанским операцијама.¹⁵ Претпоставља се да је до промене у ставу британске владе до-

12 Прва британска мисија са капетаном Хадсоном искрцала се 22. септембра 1942. године у Црној Гори, децембра исте године мисија пуковника Бејлија, а у јесен 1943. бригадир Армстронг са два представника америчких оружаних снага. Ове мисије упућиване су у штаб генерала Михаиловића. У жеку битке на Сутјесци, у Врховни штаб НОВЈ стиже британска мисија (В. Стјуарт и В. Дикин), а у септембру 1943. године на чело британске мисије при Врховном штабу долази Черчилов лични пријатељ, бригадир Фицрој Маклин, што довољно говори о значају који су Британци придавали НОП-у.

13 Јанић Ч., *Ваздушни снимци, Београд 1915-1943*, каталог изложбе, Београд 1984, 15–16. Иако је Земун 1934. формално припојен Београду, земунска општина је одредила ниже царине и нижу пореску основицу, што је, уз добре саобраћајне везе, привлачило не само земунске већ и београдске привреднике, па су многи оснивали предузећа у Земуну или су тамо пресељавали постојећа.

14 „Партизани су се неоспорно утврдили као водећи

елемент отпора у Југославији, а нарочито после капитулације Италије...“, Черчил В., *op.cit.*, 447. Све до краја новембра 1943. године и заокрета у британској политици, Михаиловић је узалуд молио за помоћ и предлагао координиране акције. Мартин Д., *Мрежа дезинформација, Черчилова југословенска графика*, Београд 1991, 353.

15 *Ibid.*, 454; о ставу британске владе говори и писмо Стивенсона, британског амбасадора при Влади Краљевине Југославије, упућено 5. фебруара 1944. године Министарству спољних послова Велике Британије: „Наша политика се мора заснивати на три нова фактора: партизани ће владати Југославијом. Они су нам у војном погледу толико драгоцени да их морамо недвосмислено подржати, подређујући политичке обзире војним. Крајње је сумњиво да се монархија може и надаље сматрати обједињавајућим елементом у Југославији.“ Черчил В., *op.cit.*, 448. Ово писмо је у колизији са Стивенсоновим експозеом 22.10.1943. Петрановић Б., *Југословенске владе у изобгештву 1943-1945*, Београд–Загреб 1981, 235–237.

шло на Маклинову препоруку, који је у извештају од 6. новембра 1943. године, уз приказ војнополитичког стања на терену, изнео и предлоге о ваздушним нападима, свакако на основу Титових сугестија. Од 1. новембра 1943. били су све учесталији захтеви које је Тито упућивао командама на терену у погледу одабира циљева.¹⁶ Генералу Метланду Вилсону, главном команданту савезничких снага у Италији, писао је: „... Ако можете, молим Вас, хитно издајте наредбу Вашим базама у Италији да почну с бомбардовањем циљева, које ћемо нагласити...“.¹⁷ На конференцији у Александрији 12. и 13. децембра 1943, партизанска делегација, предвођена Владимиром Велебитом, договорила се са генералом Вилсоном да се захтеви за ваздухопловну помоћ директно из Титовог штаба шаљу у РАФ.¹⁸ Тито је 5. фебруара 1944. писмено обавестио Главни штаб НОВ и ПО Србије да ће упутити мајора Хеникера као локалног представника Савезничке мисије, који ће, између

осталог, Савезничкој мисији при Врховном штабу достављати све жеље Главног штаба НОВ и ПО Србије о помоћи савезничке авијације, док ће Врховни штаб донети одлуку о бомбардовању предложених циљева с обзиром на општу војну ситуацију у Југославији.¹⁹

У Југославији није било правих стратегијских циљева чије би разарање битно утицало на исход или дужину трајања рата, а тога су били свесни и савезници и Врховни штаб са Титом на челу. Ипак, савезници су били „витално заинтересовани за везе које пролазе Србијом, а које Тито још није напао“.²⁰ Знало се, такође, да ће приликом бомбардовања највише страдати цивилно становништво и његова имовина. Међутим, у зиму 1943. и пролеће 1944. године настојање савезника да се немачка позадинска позиција на Балкану дестабилизује поклопило се с циљевима Тита и Врховног штаба да што пре продру у Србију, која је била кључ рата на југословенском тлу.²¹ Како продор НОВЈ

16 Тито, Јосип Броз, *Сабрана дела*, Београд 1984, књ. 17, стр. 169, 171, 174, 185, 218, 251; књ.18, стр. 20; књ. 19, стр. 10; књ. 20, стр. 8, 9.

17 *Ibid.*, књ. 18, стр. 40.

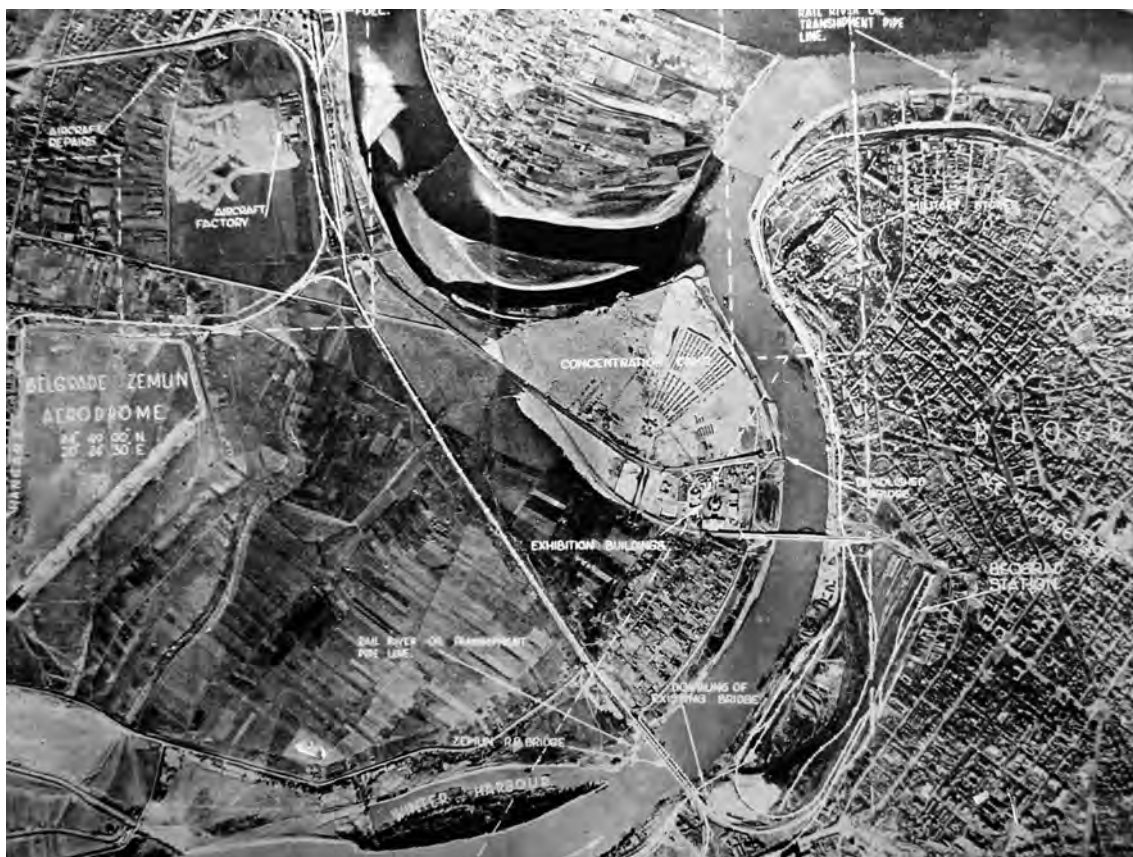
18 *Ibid.*, 88; *Tito-Cherchil, stroж тајно*, приредио Бибер Д., Београд–Загреб 1981, 44–45; више о току преговора Velebit V., *Sećanja*, Zagreb 1983, 156.

19 Тито, Јосип Броз, *op.cit.*, књ. 19, 10; Нешовић С., Петрановић Б., *Јужславија и Уједињени народи 1941-1945*, Београд 1985, 145–146. У извештају за период од априла до новембра 1944, Хеникер је писао да је становништво бомбардованих градова у Србији безразложно било огорчено на Англо-Американце будући да „ниједно бомбардовање није било извршено без Титове јасне дозволе“ и заправо је само искоришћено за дискредитовање западних савезника. Павловић М., Да ли су „савезници“ бомбардовали само српске

градове, *Историја 20. века* 1/2003, Београд 2003, 162.

20 Павловић М., Трајковић В., *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944, студија и документи*, Лесковац 1995, 35.

21 „У вези са вјероватно скором капитулацијом Бугарске, од ванредне је важности да наше дивизије пређу у Србију, да бисмо ми максимално искористили ту капитулацију. Не заборавите да је за читав ослободилачки покрет у Југославији данас од примарне важности Србија. Питање ликвидације избјегличке владе и признавања Нац(ионалног) комитета (ослобођења Југославије) зависи од Србије односно од наше снаге у Србији. Равнајте се према томе.“, стоји у Титовом писму Штабу III корпуса НОВЈ од 29. априла 1943. Нешовић С., Петрановић Б., *op.cit.*, 260.



Слика 1. Авио-снимак америчких извиђача: циљеви бомбардовања у Земуну (Јанић Ч., *Ваздушни снимци, Београд 1915-1943, Београд 1984*)

Fig. 1 Aerial photograph made by a United States military reconnaissance aircraft – bombing targets in Zemun

није текао према плану, савезничка интервенција била је више него потребна. Штавише, према Меклиновој оцени је „имала одлучујући утицај на ток рата у Србији“.²²

Прелети савезничких авиона изнад Београда (и Земунa) још од септембра, а нарочито новембра 1943. године наговестили су могућност ваздушних напада.²³

Амерички извиђачки авиони су 26. октобра и 15. новембра 1943. године извршили систематско снимање Београда (и Земунa) са висине од 5000 m и од тих снимака сачињена је фото-целина на којој су назначени потенцијални циљеви: мостови на Сави и Дунаву, железничке пруге и станице, складишта нафте и бензина, цевоводи за претовар теч-

22 Ђлишић В., *Савезници и ослобођење Србије 1944. године, Историја 20. века 2*, Београд 1994, 111. Више о политици савезника према ратним збивањима у Југославији у: Павловић М., Трајковић В., *op.cit.*; Петрановић Б., *Стратегија Драже Михаиловића 1941-*

1945, Београд 2000.

23 Терзић М., Југословенска краљевска влада, генерал Драгољуб Михаиловић и савезничко бомбардовање циљева у Југославији 1942-1944. године, *Токови историје* 1-2/2005, Београд 2005, 96–97.

ног горива са железнице на бродове, фабрике авиона „Рогожарски“ и „Икарус“, поједини индустријски објекти у Београду и неке мање индустријске зоне у Земуну, логор Сајмиште (обележен у првобитној намени, а не као логор) и низ барака наспрам њега, означених као концентрациони логор.²⁴

У пролеће су ти напади били отворено помињани. Чак су и заточеници логора на Сајмишту чули за најаве са британског радија да ће средином априла 1944. године савезници бомбардовати мостове између Београда и Земунa.²⁵ И Врховни штаб НОВ и ПОЈ је од децембра 1943. године преко Танјугових *Билтена* упозоравао становнике југословенских градова да благовремено напусте сва места у којима се налазе непријатељски војни објекти и јединице, а запослене у фабрикама војне индустрије да напусте та предузећа.²⁶ Ова упозорења имала су више пропагандни карактер будући да се становништво тешко могло **благовремено** обавестити, а још теже је могло да напусти циљана места, а да не изазове реакције окупатора.

Први ваздушни напад на Земун извршен је у недељу 16. априла 1944. годи-

не. У извештају бригадног генерала Лориса Норстада од 5. јуна 1944, упућеном Главном штабу савезничких средоземних ваздушних снага, о задатку тактичког бомбардовања подручја Београда 16. и 17. априла 1944, стоји: „Напади су извршени 16. и 17. априла на колосеке Београд/Земун, Земунски аеродром и на фабрике аероплана „Рогожарски“ и „Икарус“. Ове задње две аеропланске фабрике јесу саставни део комплекса фабрике у Wiener Neustadt-у и као такве јесу важни војни циљеви. Важност колосека Београд-Сава као и Земунског аеродрома очигледна је и није потребно подвући њихову важност у вези са садашњом ситуацијом.“²⁷ Сирене су се огласиле у 9.41, затим у 11, па у 12.06, када су се појавили први авиони. Било је око 110 авиона типа „либератор“.²⁸ Становништво се није нарочито узнемирило јер су од почетка марта узбуне биле готово свакодневне, па је очекивало да ће и овог пута летилице само наставити пут ка Плоештију. После истресања бомби над Београдом, савезници су гађали бродоградилеж Зимовник (и при том потопили два брода, док је мноштво радника, нарочито италијанских ратних

24 Јанић Ч., *op.cit.*, 1984, 15–16.

25 Кољанин М., *Немачки логор на Београдском сајмишту 1941-1944*, Београд 1992, 400. После априлских бомбардовања, у емисијама за Југославију, Би-Би-Си је пренео изјаве савезничке врховне команде у Каиру да су ова бомбардовања предузимана на захтев Тита, с циљем да се разбију места отпора на која партизани наилазе. Павловић М., *op.cit.*, 165.

26 Тито, Јосип Броз, *op.cit.*, књ.18, стр. 35; *Билтен* 28, 9. децембра 1943; исти *Билтен* објавила је радио-

станица Слободна Југославија 11. децембра 1943; слично упозорење поновљено је 6. априла 1944; в. Тито, Јосип Броз, *op.cit.*, књ. 19, стр. 213; Бранковић С., Бомбардовање градова у Југославији у Другом светском рату, *Лесковачки зборник XXXV*, Лесковац 1995, 160.

27 АЈ, 103-160-1027; Терзић М., *op.cit.*, 105.

28 Џелебџић М., Савезничке бомбе на српске градове, *Политика експрес*, 17. фебруар 1992, 19.

заробљеника, изгинуло), аеродром, земунску железничку станицу и фабрике у њеној околини. Из извештаја инж. Јеловице, „предстојника“ железничке станице, послатом четири дана касније, 20. априла, Равнатељству III – Загреб (при Министарству саобраћаја НДХ), види се да су први авиони већ у 10.30 гађали железничку станицу Земун, и то мањим бомбама од 1 до 5 kg, и да су са пет бомби оштетили лимену бараку са творивом (сировинама?). У 11.30 и 12.30 на станицу је пало још 10 бомби, али већих, тежине 200–500 kg, које су оштетиле аеродромски колосек, радничку спаваоницу, шупу за дресину, радионицу, стамбену зграду надзорника пруге, скретнице и колосеке.²⁹ Приликом бомбардовања аеродрома у Бежанији погођено је једно складиште и тада је погинуло 100 људи.³⁰ „Становништво је“, писало је у земунском дневном листу *Граничар* од 24. јуна 1944. године, „дубоко одахнуло видјевши да се нападају само војнички циљеви. Али онај тко је на пр. имао прилике отићи до узлетишта и видјети његову околину, посебице пак разорене и уништене кућице сиромашног свиета у селу Бежанији, дубоко је био изненађен и запрепашћен... Од многих кућа остао је само кратер из ко-

га су ископавани унесређени становници куће. Изгинуле су читаве обитељи...“.³¹ Тог првог дана бомбардовања, главни циљеви, као што су аеродром и железничка станица, нису били уништени, већ само оштећени, а трећи важан циљ, савски мост, остао је готово нетакнут. Очекујући бомбардовање, Немци су удвостручили стражу око логора на Сајмишту јер се налазио у близини моста, а на прилазу мосту, „на равном крову једног омањег објекта бившег Сајма, постављена је батерија противавионских топова...“.³² Ни та батерија није погођена, али је, вероватно грешком, уместо моста гађан и практично уништен заробљенички логор на Ушћу (Dulag 172, Semlin), када је погинуло више стотина италијанских, совјетских и југословенских ратних заробљеника (припадника НОВЈ), као и нешто Немаца. Преживели заробљеници су после тога пребачени у новоосновани логор у Милишићевој циглани.³³ На потесу од железничке станице према граду, од детонације бомбе која је пала у двориште, 8–10 метара од зграде главне црпне станице, разбијена су сва стакла на њој, и то је био једини општински објекат који је оштећен током првог дана бомбардовања.³⁴

29 Железнички музеј, фонд ХДЖ, фасцикла XVI, бр. 23993/44, Извештај инж. Јеловице бр. 1001/44. Јеловица је и један од потписника записника који се односи на бомбардовања железничке станице 16, 17. и 24. априла, а у коме се не помиње бомбардовање у 10.30.

30 Karakaš Obradov M., *Angloamerička bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu. Saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943-1945*, Zagreb 2008,

281.

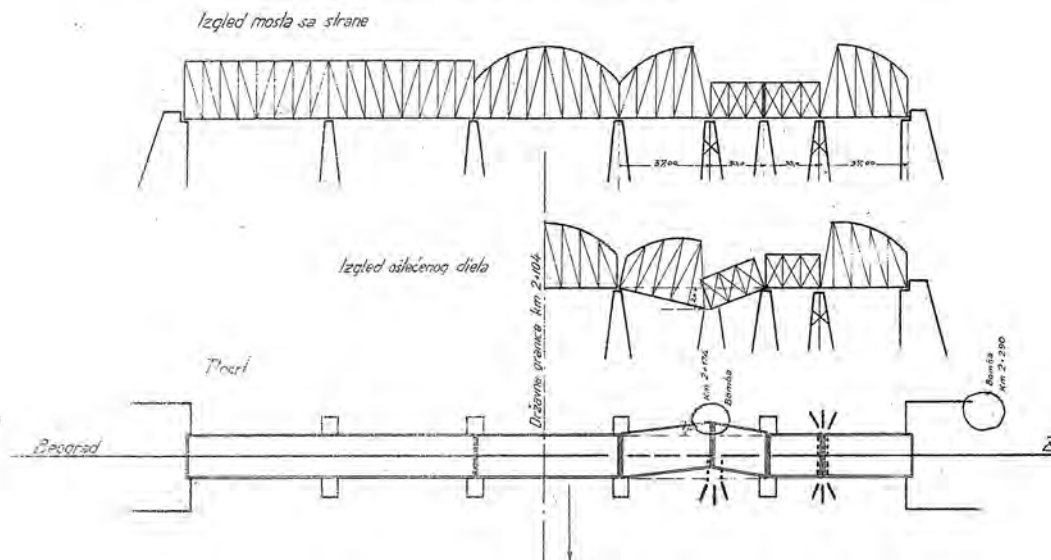
31 Anonim, Travanj 1944 - martirij Zemuna, *Graničar*, 24. jun 1944, 4. .

32 Новаковић Б., *Ратне приче и сећања*, Београд 1995, 147.

33 Кољанин М., *op.cit.*, 400.

34 ИАБ, ф. СОЗ – Грађевински одсек, к. 558, Записник II редовите скупштине Саветодавног одбора Општине Земун, одржане 22.6.1944. године.

Skica
oštećenja mosta preko Save kod Zemuna po neprijateljskim zrakoplovnima, dana 17-IV-1944.



Слика 2. Скица Савског моста погођеног 17. априла 1944. године (Архив Железничког музеја)
Fig. 2 Sketch of the Sava Bridge hit by a bomb on April 17, 1944 (Archives of the Railway Museum in Belgrade)

Главни удар уследио је 17. априла. На Београд и Земун устремило се око 300 авиона, који су само на Земун бацили више од 400 бомби.³⁵ Било је оних мањих, од 1 kg, мада врло јаког разорног дејства, али и оних од 250 kg.³⁶ Бомбардовање Земуна извршено је у три налета. После првог упозорења у 11.15, улице су почеле да се празне, грађани су пожурили у склониш-

та, а бомбардери из првог таласа кренули су ка Сави, бацајући бомбе на аеродром, железнички и пешачки мост, железничку станицу и „остале војне циљеве“, тј. на објекте у индустријској зони Земуна, око аеродрома и железничке станице. Тако је већ у 11.30 једна бомба пала на бежанијску железничку станицу.³⁷ Последњи „либератори“ из ове групе свој терет су испустили

35 Џелебџић М., *op.cit.*, 19; такође према Џелебџићу, у српској штампи (Недићевој и Љотићевој) се тврдило да је у два дана Београд (и Земун) бомбардован са око 600 тешких бомбардера; Марјановић Ј., *Србија у НОБ – Београд*, Београд 1964, 302; *Београд у рату и револуцији 1941-1945*, Београд 1984, књ. 2, 572; Бранковић С., *op.cit.*, 161, помиње више од 400 авиона; Аноним, Савезничко бомбардовање, *Истина*, Орган НОП Срема, 20. април 1944, 6, где се каже да је око 500 тешких бомбардера у пратњи ловца бомбардовало Софију, као и важне објекте у Београду и Земуну, да је оборено 25 немачких ловачких авиона, а да су изгубљена два бомбардера и четири ловца.

36 Anonim, Travanj 1944 - martirij Zemuna, *Graničar*, 24. jun 1944, 4 –5.

37 Бомба је оштетила колосек на прузи Земун–Рума, а пруга је поправљена истог дана у 16 сати. Железнички музеј, фонд ХДЖ, фасцикла XVI, бр. 23991/44. Још 1931. године отворена је железничка линија од главне станице у Земуну до аеродрома у Бежанији. Бежанијска ранжирна железничка станица била је премала за разврставање товара, утовар и истовар, па су је Немци 1942. доградиле и прошириле. Николић Ј., *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд 1980, 362.



Слика 3. Железничка станица после савезничког бомбардовања 16. априла 1944. (Музеј града Београда)
Fig. 3 Zemun Railway Station after the bombing by the Allied Forces on April 16, 1944 (Belgrade City Museum)

око 13 часова на сам центар града, разоривши читаве блокове зграда. Убрзо потом, други налет бомбардера поново је тукао предвиђене циљеве у близини града, да би се у 16.48 опет огласиле сирене, када су бомбардовани циљеви у околини.³⁸ „Железничка станица и колосек у Земуну потпуно су уништени... Саобраћај почиње тек од Францтала, који је заједно с Батајницом такође био бомбардован али са слабијим резултатом... Аеродром у Земуну је жестоко бомбардован и много оштећен... Оба-

вештач зна за један директан погодак у један од хангара и видео је један други да гори 17. априла...“, сазнајемо из извештаја који је готово месец дана доцније Луковић, генерални конзул Краљевине Југославије у Цариграду, послао Политичком одсеку Министарства иностраних послова у Каиру.³⁹ Том приликом је уништено 30-ак немачких ловачких авиона, не рачунајући дрвене макете које је требало да заварају савезнике.⁴⁰ Истовремено, савезници су изгубили свега 10-ак летелица.⁴¹ Нападнута

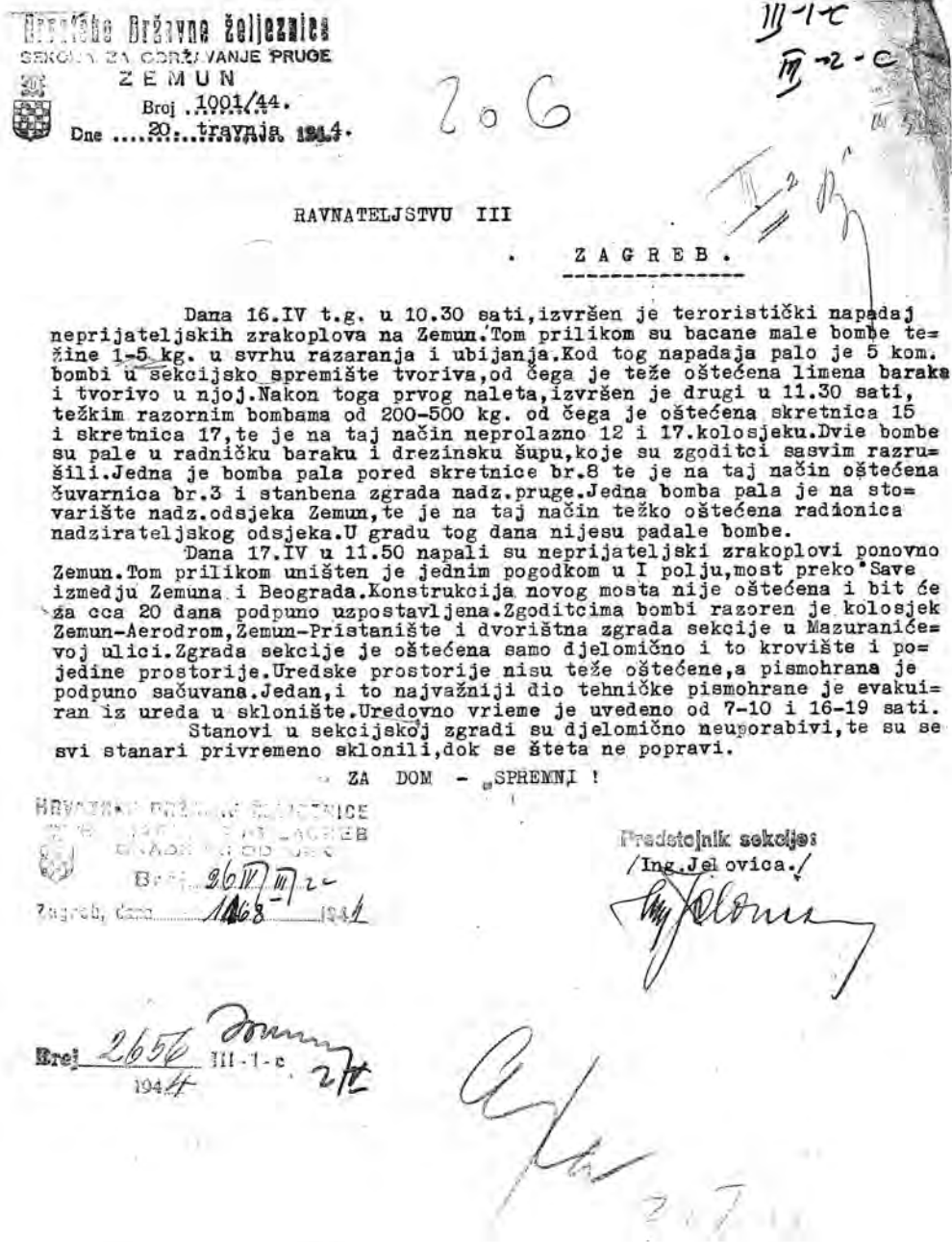
38 *Ibid.*, 4–5.

39 АЈ, 103-160-957; Пов. бр. 199, 19. мај 1944.

40 Џелебџић М., *op.cit.*, 19, позива се на извештаје немачке Команде Југоистока, да је уништено више

од 30 авиона.

41 АЈ, 103-160-957; Аноним, Приликом бомбардовања Земунa, *Истина*, 1. мај 1944, 4, помиње два бомбардера и четири ловца.



Слика 4. Извештај инж. Јеловице од 20. априла 1944. године (Архив Железничког музеја)
 Fig. 4 Report by engineer Jelovića as of April 20, 1944 (Archives of the Railway Museum in Belgrade)

је пруга између железничке станице Земун и железничког моста на Сави, у дужини од 5 km, а једним поготком је око 12 часо-

ва оштећен железнички мост, док је бомба пала и на насип поред моста, са десне стране пруге. Оштећен је колосек Земун-



Слика 5. Улаз у Градско поглаварство, 17. април 1944. године (Музеј града Београда)
Fig. 5 Entrance to the Zemun City Government, April 17, 1944 (Belgrade City Museum)

аеродром и Земун–пристаниште.⁴² Немцима је требало деветнаест дана да га оспособе и прва локомотива је прешла мост тек 6. маја.⁴³ Пешачки мост ни 17. априла није био оштећен, а овог пута бомбе су погодиле Прихватни логор Земун. Што од бомби, а што од стражарских митраљеза, јер су неки логораши покушали да искористе

пробијену ограду и да побегну, у логору је тог дана изгинуло око 120 заточеника.⁴⁴ Од стратешких циљева гађани су, као што смо навели, индустријски објекти који су били значајни за немачку ратну привреду, нарочито „Икарус“.⁴⁵ Иако су делови ове фабрике, управо због опасности од бомбардовања, још у зиму 1943–1944. годи-

42 Железнички музеј, фонд ХДЖ, фасцикла XVI, бр. 23992/44, телеграм и записник о нападу и бр. 23993/44, извештај инж. Јеловице од 20. априла 1944. и недатиран записник

43 АЈ, 103-84-326, *Билтен* 54. Заправо је мост прорадио у ноћи 5/6. маја, а сутрадан је службено отворен. Железнички музеј, фонд ХДЖ, фасцикла XVI, бр. 23992/44.

44 Кољанин М., *op.cit.*, 401, 414–415; Лабовић Ђ., *Земун на обалама Дунава и Саве*, Београд 1982, 214; Новаковић Б., *Ратне приче и сећања*, Београд 1995, 147–150; Стевановић Д., *Сура гробница*, „Прихватни логор Земун“ 1942-44, Београд 1995, 46–48.

45 АЈ, 103-160-957, Пов. бр. 199, 19. мај 1944; АЈ, 103-160-1027, Извештај генерала Л. Норстеда од 5. јуна 1944; Аноним, Приликом бомбардовања Земуна, *Истина*, 20. април 1944, 6.



Слика 6. Главна улица после бомбардовања 17. априла 1944. године (Музеј града Београда)
Fig. 6 Glavna Street after the bombing on April 17, 1944 (Belgrade City Museum)

не пресељени на неколико места у Земуну (истовремено је почело одношење машина у Немачку и Аустрију), прилично је страдала, а нови хангар и поједина одељења сасвим су разрушени.⁴⁶ Погођена је и електрична централа на Кеју, па је град остао без струје, затим стамбено-пословна зграда железничке секције у Мажуранићевој 1 (станари су потом привремено исељени) и магацин, а гађана је и фабрика авиона „Змај“⁴⁷.

Најтеже је страдао сам центар града. Велики број приватних кућа, радњи

и других објеката, нарочито у улицама Главној, Господској, Змај Јовиној, Гајевој, Косовској, Давидовићевој, Бежанијској, Доситејевој, Суботићевој, Др Петра Марковића, Карађорђевој и на Магистратском тргу био је порушен или оштећен.⁴⁸ После првог ваздушног напада експлозије су изазвале пожар на углу Главне, Бежанијске и Доситејеве улице, који је, упркос брзој интервенцији ватрогасаца, трајао све до зоре јер се због ветра тешко могао локализовати. У Главној улици

46 *Педесет година ИКАРУСа (1923-1973)*, Земун 1973, 21.

47 Железнички музеј, фонд ХДЖ, фасцикла XVI, бр. 23993/44.

48 Од 1942. до 1944. ове улице су носиле другачије називе, у складу с политиком НДХ: Адолфа Хитлера,

Поглавника др Анте Павелића, Стјепана Радића, Гајева, Гутембергова, Поштанска, 10. травња, Матошева, Палмотићева, Мажуранићева, Хинденбургова. В. *Улице и тргови Београда 1-2*, Београд 2005.



Слика 7. Непарна страна Главне улице, 17. април 1944. (Музеј града Београда)
Fig. 7 Odd-number side of Glavna Street, April 17, 1944 (Belgrade City Museum)

порушени су читави низови кућа, нпр. бројеви 15, 39, 41, 45, 49, 51, 28, 34, 36, 40, 42, 52... Веома је страдала и кућа у Главној улици 21, у којој је била штампарија браће Филипеску, па је због тога престао да излази земунски дневни лист *Граничар*. Први број после бомбардовања изашао је тек 24. јуна. Од важнијих здања, оштећене су зграде Пољопривредно-шумарског факултета, Команде ваздухопловства, гимназије, Богородичине цркве, болнице у парку и многе друге у којима су биле смештене немачке, усташке или домобранске јединице.⁴⁹

Страдало је и седам општинских зграда, при чему су на трамвајском де-

поу, трошарини на железничкој станици, општинској згради на Тргу Бранка Радичевића 1 (ондашњи Трг Аугуста Шеное), стакленицима градске вртларије у Творничкој 13 и стрводерници на Авијатичарском путу (Цепелинова 5) углавном оштећени прозори, врата и кровови. На стрводерници, на коју је пало чак 16 бомби, били су ошећени и електрични водови и водоводне цеви.⁵⁰ Далеко већу штету претрпеле су зграде Градског поглаварства, Грађевинског одсека и Котарског суда на Магистратском тргу 1–3. У близини главног улаза бомба је разнела цео средишњи део зграде Градског поглаварства, уништивши

49 Зборник докумената и података о НОР јужсловенских народа. Борбе у Војводини I, Београд 1955, к. 6, 337.

50 ИАБ, фонд Градског поглаварства - НДХ, к. 705, акт бр. 92 од 20. априла 1944.



Слика 8. Главна улица после бомбардовања, данас се на том месту налази Позориште (Музеј града Београда)
Fig. 8 Glavna Street after the bombing – the site presently occupied by the Theatre (Belgrade City Museum)

потпуно Градску већницу, канцеларију градског начелника и две суседне собе, а оштетивши још две канцеларије, главно степениште и поједине просторије у приземљу. Друга бомба пала је на мању дворишну зграду, уништила свих шест одељења, архиву Одсека за привреду Градског поглаварства, радничку кухињу и домарски стан и оштетила коњске стаје у дворишту. Зидови, кровови, прозори и врата на околним деловима зграде такође су претрпели штету. Једна мања бомба погодила је зграду Грађевинског одсека у Прерадовићевој 7, уништивши електричне и телефонске водове и во-

доводне цеви. Већа бомба која је погодила Котарски суд на Магистратском тргу 3 уништила је дворишно крило и кров, водовод и електричну мрежу у главној згради, као и две мање дворишне зграде.

У Поглаварству је у тренутку бомбардовања радило више чиновника, од којих је петоро погинуло, док су остали спашени касније, када су рушевине рашчишћене.⁵¹ Међу затрпанима били су и градоначелник др Ханс Мозер, његов заменик Балтазар Шкеблар и још неколико службеника, као и већи број обвезника Народне заштите, са надзорником

51 ИАБ, фонд С03 - Грађевински одсек, к. 558, Записник II редовите скупштине Саветодавног одбора Општине града Земунa, одржане 22. јуна 1944. Погинули су:

Бранко Остојић, Оскар Студничка, Марија Шлотауер, Олга Богнер и Александар Коновалов.

Фрањом Херманом, који су ту били на радним задацима. Били су сакривени у склоништу у подруму, непосредно испод места разарања. Све док је веза постојала, телефоном су добијали информације о фазама бомбардовања и давали налоге. Чим је ваздушна опасност прошла, Мозер је с колегама организовао уклањање рушевина, откопавање затрпаних и обилазак пострадалих.⁵² Зграда Поглаварства била је толико оштећена да су се до краја рата могле обавити само мање поправке, неопходне да се заштити од даљег пропадања.⁵³

Четири дана касније, 21. априла 1944. године, Земун се поново нашао на мети савезника. Група од око 100 авиона, која се враћала из Румуније и Мађарске, после 14 часова изручила је преостале бомбе на аеродром, пристаниште, железничку станицу и шири центар града.⁵⁴ Око 15.30, близу пријемне железничке станице Земун – Нови град пало је осам бомби тежине до 5 килограма, којима су оштећени кров и прозори зграде, док је једна бомба оштетила 30–40 метара колосека и изазвала прекид саобраћаја. С обзиром на штете на главној железничкој станици, изазване бомбардовањима 16. и 17. апри-

ла, сав промет је обављан преко станице у Новом граду, па су за њену што бржу оправку и оспособљавање, као и до тада, ангажовани радници Надзорног одсека Земун, припадници одговарајућих немачких јединица и италијански ратни заробљеници. Од Земуна до новоградске станице саобраћај је поново успостављен 26. априла, мада су поједини колосеци прорадили истог дана.⁵⁵ Градски челници не помињу ове војне циљеве, али истичу да су бомбе пале на православно гробље, на мале приземљуше у Улици Сибињанин Јанка и на Францтал. Да ли су ови делови Земуна страдали случајно или су ту, на истуреним тачкама, биле смештене јединице противваздушне одбране? Пале су и на вилу (и винарију) Бруна Мозера на Калварији, у којој је боравио генерал Јулије Захс (Sachs), заповедник II народнозаштитног подручја, који је у Земун дошао како би на лицу места установио штету насталу током претходних бомбардовања. Захс је истог дана подлегао повредама, а његови посмртни остаци сутрадан су испраћени у Загреб. Тог дана, са истим задатком, у пострадалом граду је био и велики жупан Велике жупе Вука, др Јакоб Еликер, који је обећао помоћ.⁵⁶

52 Anonim, Travanj 1944 - martirij Zemuna, *Graničar*, 24. jun 1944, 4 –5.

53 Тек по завршетку рата, од октобра 1946. до пролећа 1949, приступило се обнови и дозифивању зграде, по плановима београдског архитекте Димитрија Тадића. Шкаламера Ж., Три зграде земунског Магистрата, *Рад војвођанских музеја* 14, Нови Сад 1965, 106; исти, Старо језгро Земуна II, архитектонско наслеђе, *Саопштења* 7, Београд 1967, 64.

54 *Београд у рату и револуцији 1941-1945*, 2, Београд

1984, 573.

55 Железнички музеј, фонд ХДЖ, фасцикла XVI, бр. 23990/44, телеграм бр. 135/IV и записник бр. 23993/44, допис постаје бр. 178 – Винковци и телеграм 1F од 21. априла 1944. Било је предлога да се та станица укине јер доводи у опасност око 800 становника околних кућа који немају склониште или да се промет путника и терета обавља искључиво ноћу.

56 Anonim, Travanj 1944 - martirij Zemuna, *Graničar*, 24. jun 1944, 5.

Београдски дневни лист *Ново време - Обнова* од 24. априла обавештава да је „јуче пре подне“ (дакле 23. априла) један мањи одред англо-америчких бомбардера напао шири простор града Земунa, да је већи број бомби пао на пловни део Дунава и на отворено поље, као и да је оборено неколико савезничких авиона.⁵⁷ Поједини аутори тврде да је бомбардована и касарна Коњичке школе, мада се ни у списима Градског поглаварства ни у хрватској штампи не помињу тај датум и тај догађај.⁵⁸ Додуше, у извештају Градског поглаварства стоји да је било много више налета авиона и узбуна, али без веће материјалне штете и људских жртава. По свему судећи, реч је о британским бомбардерима који су у 18 ноћних операција, од 8/9. априла до 5. октобра 1944. године, можда и тог 23. априла, поставили 983 мине у југословенски део Дунава како би спречили саобраћај овом реком, за Трећи Рајх стратегијски веома важан.⁵⁹

Зна се да је касарна бомбардована сутрадан, 24. априла. Тада је око 30 савезничких авиона бацило више бомби тешких 500 килограма на железничку станицу Земун, фабрику „Икарус“ и Коњичку школу.⁶⁰ Између 11.50 и 12.20 на железничку станицу је пала 21 бомба, оштетивши склониште пријемне зграде,

кухињу, зграду у којој су ноћивали припадници немачких оружаних снага у пратњи воза и њихов магацин, поједине колосеке и скретнице. У склоништу су тада погинула два немачка војника, два домобрана и два италијанска заробљеника. Теже је оштећено 58, а потпуно су изгорела двоја теретних кола са немачким војним пошиљкама. На државну цесту Земун–Београд пало је седам бомби. Осим тога, прекинуте су телефонске и телеграфске везе.⁶¹ У самом граду нарочито је оштећена Улица цара Душана (тада Улица принца Еугена), у којој су, у разним јавним објектима, посебно у школским зградама, биле смештене оружане снаге и у којој су биле две важне фабрике, „Телеоптик“ и „Текстилинд“, али и околне улице, као што је Пригревица (можда је мета била Дохналекова фабрика коже или су се у тамошњим цигланама криле војне јединице), Руска и др. Неке бомбе пале су и на Францтал, насељен првенствено немачким живљем.⁶²

Земун је тог пролећа последњи пут бомбардован 18. маја. Напад је отпочео у 10.10 и у шест налета, до 11.30, гађани су мостови, аеродром и саобраћајнице према Београду и Бежанији. Истог дана гађан је и Београд, а неке бомбе пале су и у Саву.⁶³ Земунски *Граничар* пи-

57 Аноним, Англоамеричке бомбе на Земун, *Ново време - Обнова*, 24. април 1944, 1.

58 Марјановић Ј., *Србија у НОБ - Београд*, Београд 1964, 302; *Београд у рату и револуцији 1941-1945*, Београд 1984, књ. 2, 572.

59 Јанић Ч., *op.cit.*, 1995, 239.

60 Џелебџић М., *op.cit.*, 19.

61 Железнички музеј, фонд ХДЖ, фасцикла бр. 23993/44, телеграм шефа станице Бергера од 27. априла 1944, упућен ХДЖ и Равнатељству Загреб и записник о бомбардовањима Земунa 16, 17. и 24. априла.

62 Karakaš Obradov M., *op.cit.*, 283.

63 *Ibid.*, 283–284.

ше да је бомбардовано фабричко насеље иза железничке пруге, „али на срећу није било људских жртава нити велике материјалне штете“.⁶⁴ Погођено је једино складиште фабрике катрана.⁶⁵

Прве вести о жртвама бомбардовања нису, разумљиво, биле најпрецизније. Према дневним извештајима немачке Команде Југоистока, после прва два бомбардовања било је око 200 погинулих и велики број теже или лакше рањених.⁶⁶ У извештају који је 4.5.1944. послао Политичком одељењу у Каиру, Авакумовић, посланик Краљевине Југославије у Стокхолму, цитира осјечки *Хрватски лист* од 20. априла, у коме се наводи да је у Земуну било 90 мртвих и 120 рањених.⁶⁷ Од свог београдског информатора чуо је да је погинуло чак 1200 земунских грађана, не рачунајући пострадале логораше, немачке војнике или грађане, и о томе је известио председника Министарског савета Краљевине Југославије писмом од 16.5.1944. године.⁶⁸ Свакако најрелевантнији податак изнет је у записнику II редовите скупштине Саветодавног одбора Опћине града Земун, одржане 22. јуна 1944. године, у коме изричито стоји да су градском физикату пријављена 154 погинула грађана, а

од тога су идентификована 73, док су остали непознати, углавном они који су страдали на путу од железничке станице ка мосту и у логору на Сајмишту. Сматра се да је на подручју града погинуло око 200 особа, али да нису сви пријављени. У тај број нису урачуната војна лица, као ни становници Бежаније. Такође су 83 теже или лакше повређена грађана затражила помоћ 17. априла, одмах по престанку опасности. У каснијим бомбардовањима није било цивилних жртава, осим осморо погинулих у Францталу 24. априла.⁶⁹ На основу нама за сада недоступних хрватских извора, најновија истраживања кажу да је у Земуну и његовој околини било укупно 379 погинулих (376 цивила и 3 војника) и 165 рањених (160 цивила и 5 војника).⁷⁰

Чим је било могуће, чиновници Грађевинског одсека извршили су увиђај и саставили извештај о причињеној штети. Градско поглаварство је откупило 106 фото-снимака за своју архиву, а 70 дупликата је послато поглавнику, великом жупану жупе Вука и министарствима за унутрашње послове и бригу за пострадале крајеве. На основу тих извештаја, др Тот, гувернер Хрватске банке, одобрио је повећање изда-

64 Anonim, Travanj 1944 - martirij Zemuna, *Graničar*, 24. jun 1944, 5.

65 Реч је о фабрици Срборит у Творничкој 70, коју је по избијању рата преузело Министарство привреде НДХ и која је током рата радила као Хрватска индустрија катрана д.д.

66 Целебцић М., *op.cit.*, 19.

67 АЈ, 103-160-1059, Пов. бр. 216.

68 АЈ, 103-84-326, Пов. бр. 231; АЈ, 103-160-1049.

69 ИАБ, фонд С03 - Грађевински одсек, к. 558, Записник II редовите скупштине Саветодавног одбора Опћине града Земун, одржане 22. јуна 1944. године.

70 Karakaš Obradov M., *op.cit.*, 331–332. Приликом бомбардовања железничке станице 24. априла погинула су два немачка војника, два домобрана и два италијанска ратна заробљеника. Железнички музеј, фонд ХДЖ, фасцикла XVI, бр. 23993/44, записник о бомбардовањима Земун 16, 17. и 24. априла.

Poginuli Zemunci

(u vremenu od 16.—24. travnja 1944.)

1. **Savanović r. Šali Ivanka**, 43 god., kućanica;
2. **Pesi M. Emil**, 30 god., strojar;
3. **Mišković Stjepan**, 41 god., bravar;
4. **Eisele A. Helena**, 37 god., činovnica Hrv. zemalj. banke;
5. **Galli Petar**, 50 god., zakupnik kantine;
6. **Jakšić F. Vladimir**, 14 god., gimnazijalac;
7. **Bogner A. Olga**, 24 god., činovnik Gradskog poglavarstva;
8. **Zlatarić Marija**, 48 god., činovnik Hrv. Radiše;
9. **Filipović Bakir**, mornar. nadporučnik;
10. **Filipović Zoran**, diete;
11. **Janko J. Johann**, 6 god., diete;
12. **Heck Jakob**, 34 god., zidar;
13. **Viola Josef**, 41 god., krojač;
14. **Dreger r. Jugović Marijana**, 42 god., kućanica;
15. **Dreger Vlasta**, 18 god., učenica VII. razr. gimn.;
16. **Steible Rozalija**, 39 god., kućanica;
17. **Steible J. Ladislav**, 13 god., sin gorespomenute;
18. **Malinovski Eugen**, 47 god., bravar;
19. **Studnička Oskar**, 34 god., činovnik Gradskog poglavarstva;
20. **Marunić Andro**, 47 god., činovnik Riečne plovitbe;
21. **Marunić Anđelka**, 37 god., supruga spomenutog, kućanica;
22. **Cvitković Nikola**, 73 god., ratar;
23. **Barlian r. Kottler Eva**, 80 god., udova;
24. **Stančić Julije**, 76 god., umirovlj. brodski kapetan;
25. **Barta J. Tomislav**, 5 god., diete;
26. **Barta J. Marija**, 2 god., diete;
27. **Turina Stanko**, 56 god., kapetan Riečne plovitbe;
28. **Barta r. Petrović Katarina**, 53 god., kućanica;
29. **Schlotthauer Marija**, 31 god., činovnica Gradskog poglavarstva;
30. **Loser O. Wolfgang**, 11 god., učenik gimnazije;
31. **Malbaša Emilija**, 43 god., kućanica;
32. **Šinel F. Slavko**, 12 god., učenik gimnazije;
33. **Plješa Marija**, 31 god., supruga lađara;
34. **Zupančić Lj. Vera**, 12 god., diete;
35. **Struger r. Cvirn Marija**, 45 god., kućanica (Bežanija);
36. **Vladova Pera**, 22 god., radnica (izbjeglica iz Sinja);
37. **Jagodić r. Uršulić Marija**, 34 god., udova;
38. **Hus V. Zvonimir**, 30 god., namještenik HRS-a;
39. **Vukasović Marko**, 30 god. namještenik HRS-a;
40. **Kraljićak r. Szomogyvary Ana**, 29 god., kućanica (umrla 4. V. od posljedica);
41. **Ljubisavljević Vukosava**, 55 god., kućanica, A. Hitlera 28/I;
42. **Vidrich Anton**, hotelski vratar (Bežanija);
43. **Ostojić Branko**, 56 god., činovnik Gradskog poglavarstva;
44. **Mihajlović Jova** («Rakocija»), 43 god., kočijaš Grad. poglavarstva;
45. **Darijević Ana**, 45 god., supruga odvjetnika;
46. **Titov Sofija**, 75 god., majka gorespomenute;
47. **Stojković Zorica**, 8. god., učenica pučke škole;
48. **Radić Mileva**, 18 god., kućanica;
49. **Miljković Aleksander**, 18 god., mehaničar;
50. **Biriš Florijan**, 74 god., noćni čuvar;
51. **Biriš Marija**, 68 god., kućanica, supruga gorespomenutog;
52. **Petrović Kosta**, 54 god., posjednik;
53. **Petrović Julijana**, 35 god., kućanica;
54. **Mladenović Aleksandar**, 50 god., trgovac.

(Nastavit će se)

Слика 9. Део списка са именима погинулих током бомбардовања, објављен у *Граничару*, 1. јула 1944. (Музеј града Београда)

Fig. 9 A part of the list with the names of the people killed during the bombing, published in the weekly *Graničar* of July 1, 1944 (Belgrade City Museum)



Слика 10. Господска улица, рушевине Прве хрватске штедионице, на левој страни, и пословнице „Бата“, на десној страни (Музеј града Београда)

Fig. 10 Gospodska Street, ruins of the First Croatian Savings Bank, to the left, and the Bata bureau, to the right (Belgrade City Museum)

така са 46.824.957 на 106.159.817 куна и субвенцију од 25.000.000 куна, што је процењено као недовољно јер је било потребно да се грађанство заштити од будућих „терористичких“ напада који су се могли очекивати „из разлога о којима није упутно јавно говорити“.⁷¹ Очекујући нове ваздушне нападе, Градско поглаварство је предузело низ мера. Указано је и на то да су људске жртве и материјална штета могли бити мањи да су грађани поштовали све наредбе о уређењу склоништа, о склањању са ули-

ца у време узбуне, о мерама безбедности у кућама и становима. Осим понављања упозорења у штампи, приступило се поправци и повезивању постојећих, као и копању нових лагума, тј. ровова испод Ђуковца и Гардоша. Били су намењени за смештај војске, војне болнице, Опште јавне болнице милосрдних сестара, али и грађана јер је примећено да их радије користе него покривене ровове. Започета је и изградња нових јавних склоништа у Цетињској и Угриновачкој улици и код „Галеба“.

71 ИАБ, фонд СОЗ - Грађевински одсек, к. 558, Записник II редовите скупштине Саветодавног одбора Општине

града Земуна, одржане 22. јуна 1944. године.



Слика 11. Угао улица Суботићеве и Др Петра Марковића после бомбардовања 17. априла 1944. године (Музеј града Београда)

Fig. 11 Corner of Subotičeva and Dr. Petra Markovića streets after the bombing of April 17, 1944 (Belgrade City Museum)

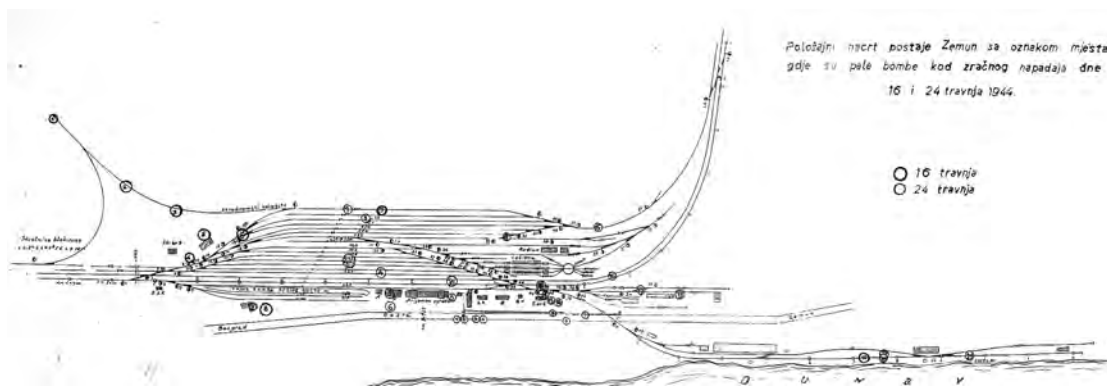
Градско поглаварство се после бомбардовања суочило са бројним проблемима. Бомбе су оштетиле многе улице, нарочито у центру града, као и путеве Земун–Београд и Земун–Батајница. Услед недостатка радне снаге, рашчишћавање шута је текло споро и било је ограничено само на најважније улице. Осим тога, требало је поправити канале који су приликом бомбардовања били оштећени на седам места, па је вода плавила подруме и склоништа стамбених зграда. Управо 16. и 17. априла водостај Дунава је дости-

гао критичан ниво, па су све бране морале да се затворе.⁷² Инжењерски одсек успео је да поправи бунаре у Магистрату, у Улици Сибињанин Јанка и у Руској улици; бунар на углу Далматинске и Угриновачке улице био је и раније неисправан, а у Мажуранићевој и Гробљанској улици страдали су од бомби до те мере да поправка у том тренутку није била могућа.⁷³

До поправке железничког моста 6. маја, везе са Београдом биле су прекинуте. Није функционисао ни трамвајски

72 Отворене су тек 1.6.1944. ИАБ, фонд С03 - Грађевински одсек, к. 558, Записник II редовите скупштине Саветодавног одбора Општине града Земунa, одржане 22. јуна 1944.

73 *Ibid.*



Слика 12. Скица бомбардовања главне железничке станице у Земуну (Архив Железничког музеја)
Fig. 12 Sketch of the bombing of the main railway station in Zemun (Archives of the Railway Museum in Belgrade)

саобраћај јер су трамвајске и тролне жице биле оштећене на више места. Обновљен је тек 10. јуна, на линији од Главне поште до Сајмишта.⁷⁴ Што је брже било могуће, оправљени су и телефонски и електрични водови.

Требало је што пре оспособити стамбене објекте. Док рушевине нису биле рашчишћене, тешко се могло утврдити шта је и у којој мери страдало. Према првим проценама, број порушених кућа износио је од 45 до 67, а број мање или више оштећених од 60 до 80.⁷⁵ Поглаварство је утврдило да су током пет бомбардовања (не рачунајући спорни 23. април, када је бомбардована периферија) 24 зграде потпуно срушене, 42 делимично, а 85 је мало оштећено, дакле укупно 151. Грађани којима су станови, куће или локали били оштећени или порушени, а

таквих је било 201, поднели су молбе за пресељење. Они који су становали у близини војних циљева такође су желели да се преселе, али им није удовољено. Право првенства при додели станова (било је 450 молби) имали су јавни службеници на служби у Земуну, припадници немачких и хрватских оружаних снага, избеглице (крајем маја било их је 320), затим они чије су куће или локали били порушени или тешко оштећени.⁷⁶ Многи су од Поглаварства тражили надокнаду штете или ослобађање од пореза како би поправили своје објекте. Било је, међутим, и оних који су остали без икаквих средстава за живот, па су тражили помоћ. До 31.5.1944. године таквих домаћинстава је било 90, са укупно 264 члана. Ипак, новца за њих није било. Сва средства упућена из Велике жу-

74 Anonim, Travanj 1944 - martirij Zemuna, *Graničar*, 24. jun 1944, 5. Трамвај је ишао од 5.30 ујутру до 20 часова увече, на сваких 30 минута.

75 Целебџић М., *op.cit.*, помиње немачке извештаје према којима је срушено 67 кућа; Авакумовић цитира *Хрватски лист* од 20. априла 1944, по коме је срушено

45, а оштећено око 80 кућа; АЈ, 103-160-1059, 1060; по *Граничару* од 24. јуна 1944, 5, порушено је 47, а оштећено 60 кућа.

76 ИАБ, фонд СОЗ - Градско поглаварство, к. 705, Одлука о усељењу усташког поручника Ивана Хорвата, 5. август 1944.

DIMITRIJE PULJO NASL. J. SEDLAR

ZEMUN
ADOLFA HITLERA ULICA BROJ 45
TELEFON 97-035

PAPIRNICIA, KNJIŽARA, TISKARA I KNJIGOVEZNICA



Zemun, 7/VIII. 1944.

Gradsko poglavarstvo

Z E M U N

Posle znatnog oštećenja moje kuće u A. Hitlera 45 prouzročeno bombardovanjem grada Zemuna dana 17/IV. o.g. preduzeo sam najnužnije popravke na toj zgradi.

Od strane gradjevnog ureda sam pozvan da naknadno podnesem prijavu i molbu za ishodjenje gradjevne dozvole.

Molim Gradsko poglavarstvo, da me oslobodi sviju taksa koje se odnose na gradjevu dozvolu, jer je oštećenje zgrade usliedilo višom silom, pa bi bilo nepravedno da se opteretim još i taksama pored inače osetnih izdataka za popravku oštećene zgrade.


GRADSKO POGLAVARSTVO ZEMUN
GRADEVINSKI OTSEK

Gr. o. br. 1106
Zemun, 7. VIII. 1944.

Sa štovanjem
STAMPARIA I GRAĐEVINSKA KNJIŽARA
DIMITRIJA PULJO — ZEMUN
NASLJEDNIK
J. SEDLAR

*Gradjevonom odjelu
Zemun*

*Molim da se sarove geonica
gradjevnog odbora, ko mišljenje su
govnjem predmetu. Zgrada je prepravljena
bez predhodnog naceta i podpisa footvestnika.
Zgrada se nije regulacijom.
U Zemuni 9/8-1944*

*Nastojnik
odjela za regulaciju
Viktor Jovan*

Слика 13. Молба Јована Седлара за ослобођење од општинских такси, упућена Градском поглаварству 7. августа 1944. године (Историјски архив Београда)
Fig. 13 Appeal for municipal tax exemption submitted by Jovan Sedlar to the City Government on August 7, 1944 (Historical Archives of Belgrade)

пе Вука и Министарства за снабдевање (око 290.000 куна), као и она која је прикупила „Помоћ“, била су намењена избеглицама пристиглим у Земун још пре бомбардовања.⁷⁷

Већ после првих бомбардовања многе фабрике, радионице и трговине обуставиле су рад јер су њихови погони страдали током ваздушних напада или зато што је снабдевање сировинама било отежано, што су пословне просторије реквириране за потребе војске, што су власници отишли у војну службу или зато што радници више нису долазили на посао. Привремено је рад обуставило 35 предузећа, а потпуно 16.⁷⁸ Индустијски капацитети Земуна трпели су штету при сваком бомбардовању, и то не само објекти значајни за немачку ратну привреду већ и фабрике у околини. Августа 1945. године, ради одређивања и наплате ратне штете сачињен је списак зграда оштећених или порушених током бомбардовања Земуна, из кога се види који су објекти највише страдали. Оно што су градски челници еуфемистички назвали „творничким насељем“ односи се највише на Творничку улицу, у којој је порушена фабрика трикотаже „Стела“, а оштећене су фабрике: Дингарац и Стојновић, Вукојчић АД, Данубиус (текстилна индустрија), „Фемос“, „Хромос“, индустрија гуме „Југовулкан“, фабрика

туткала „Мунк“ (хемијска индустрија), „Делфин“ (фабрика коже), „Хиспано-Свиса“ (израда и оправка авиомотора). Приликом бомбардовања аеродрома страдале су и радничке кућице у близини, у Улици Тошин бунар, а оштећене су и фабрика обуће „Мира“ у истој улици, као и ткачница „Јадран“ у Улици Радоја Дакића (бившој Виноградској), затим Предовићева кланица (и производња серума) на Батајничком друму, вероватно 21. или 24. априла, када је тај део Земуна засипан бомбама, Пешмажуова фабрика чоколаде на Кеју и Земунска текстилна индустрија АД у Улици Милоша Бандића (бившој Савићевој улици), док је винарија Бруна Мозера највећим делом срушена.⁷⁹

Јавиле су се потешкоће и у снабдевању најважнијим потрештинама. Пекаре су прорадиле одмах. У априлу је из Загреба пристигло 15 тона пшеничног брашна, које су пекари мешали са кукурузним брашном, а у априлу и мају пет тона тестенине, док је у мају из Немачке упућено 12 вагона ражи што је, уз већ постојеће залихе, било довољно за снабдевање грађана хлебом и брашном до жетве. Брашно и шећер (1,5 килограм по особи, довољно залиха за пет месеци) грађани су куповали на бонове. Проблематична је била набавка млека, меса и масти. Грађанима је нуђена углавном

77 ИАБ, фонд СОЗ - Грађевински одсек, к. 558, Записник II редовите скупштине Саветодавног одбора Општине града Земуна, одржане 22. јуна 1944.

78 *Ibid.*

79 ИАБ, ф.СОЗ - Управа државних добара 1945-1947, к. 705, Списак зграда оштећених и порушених у бомбардовању у граду Земуну 1-7.

коњетина, док су остале врсте мяса биле намењене војсци. Да би се сузбила црна берза, Поглаварство је од Централног уреда за снабдевање тражило одобрење за слободну продају. Грађанству и установама подељено је дрво за огрев, а залихе петролеја за осветљење (3500 литара) су, по одлуци Поглаварства, остављене за зиму. Текстила је било у слободној продаји, али само уз писмено одобрење Уреда за снабдевање, и то у вредности од 10 тачкица.⁸⁰ Пијаце су биле добро снабдевене воћем и поврћем уобичајеним за то доба године. Било је и трговаца који су скривали робу или су подизали цене, користећи сваку прилику да зараде, али су кажњавани не само новчано већ и затвором.⁸¹

С обзиром на смањен промет и производњу, као и умањене приходе од

царина и градских пореза, а повећане трошкове због санирања последица бомбардовања и приближавања фронта, земунским властима није било лако да испуне своје задатке. Тек по ослобођењу могло се приступити поправци и изградњи уништених делова града и обнови привредног живота. Ратна штета настала током ових бомбардовања, изгубљени животи и имовина грађана Земуна, као и државна имовина, после рата се није могла наплатити од савезника већ је, по правилу, приписана Немачкој.

Скраћенице

АЈ – Архив Југославије

ИАБ – Историјски архив Београда

80 ИАБ, ф.СОЗ - Грађевински одсек, к. 558, Записник II редовите скупштине Саветодавног одбора Општине града Земуна, одржане 22. јуна 1944.

81 Anonim, Travanj 1944 - martirij Zemuna, *Graničar*, 24. jun 1944, 5.

Ljiljana Aćimović*

ALLIED FORCES' BOMBING OF ZEMUN IN THE SPRING OF 1944

Summary

The bombing raids in Zemun in the spring of 1944 were the result of the concurrence of the plans of the anti-German alliance to undermine the German rear positions in the Balkans, in order to hasten the end of the war and gain positions that would enable them to control the post-war division of Europe into spheres of influence, with the plans of Josip Broz Tito and the Headquarters of the People's Liberation Army and Partisan Detachments of Yugoslavia to make their way into Serbia in order to take over the control over the entire territory of Yugoslavia. The Allies relied on the plans and maps provided by the Yugoslav government-in-exile, on the reports of the Allies' military missions at the headquarters of Draža Mihailović's and Tito's forces, and particularly on the photos provided by the US reconnaissance planes, shot in the autumn of 1943.

Zemun was bombed five times: on April 16, 17, 21 and 24, as well as on May 18, 1944. The strongest air attack was carried out on April 17, when, apart from military targets, the city centre suffered severe damage from bombing. Two hundred people were killed (73 of whom were identified), whereas 83 people were injured; they were all mostly civilians. Material damage was great: 24 houses were destroyed, 45 suffered severe and 85 smaller damage. Numerous public buildings, as well as the Zemun airport and the railway station were hit by bombs. Streets were also damaged; traffic was slowed down; water and electricity supply was irregular. Food distribution within the city was difficult. The industrial zones of Zemun were almost entirely destroyed, which affected the city's economy until the end of the war, whereas the consequences of this extended well into the post-war period.

The casualties of the 1944 bombing raids in Zemun were in disagreement with the alleged purpose of these actions. Although General Lauris Norstad, director of operations of the Mediterranean Allied Air Forces, highlighted military targets: railway, the airport, aeronautical plants, reporting small damage to commercial and private property, it is obvious that the residential parts of the city, its infrastructure, non-production facilities and the industrial plants of minor importance for the German military forces suffered more

* Ljiljana Aćimović, historian, Belgrade City Museum

severe damage, whereas the number of civilian casualties is in huge disproportion with that of killed or injured members of German and Croatian military forces.